

КОМПЕТЕНТНІСТЬ В ЕКСПАНСІОНІСТСЬКИХ СВІТОГЛЯДАХ ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ: ТОКСИЧНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА

Хамар У. В.

ВСТУП

Важливою цінністю кожної людини є демократія і мир, оскільки за їх втрати у великої частини суспільства знижується якість життя, а частина суспільства взагалі його втрачає. Зважаючи на це, до найважливіших освітніх завдань в галузі філософії належить формування антиекспансіоністського та демократичного, тобто антитоталітарного світогляду, компетентності в цих ділянках знань. Для досягнення такої компетентності треба, окрім іншого, утверджувати демократичні та антивоєнні цінності, знайомити кожного громадянина з тими світоглядами, які упродовж історії людства сприяли виникненню загарбницьких воєн та антидемократичних режимів. Важливість ознайомлення громадян зі згаданими світоглядними концепціями (з критичним роз'ясненням їх суті та потенційних негативних наслідків) зумовлена тим, що дуже часто прибічники таких світоглядів подають їх у замаскованому вигляді, приховуючи їхню антигуманну суть, щоб не стати об'єктом критики з боку демократичної частини людства. У такому замаскованому вигляді ці світогляди позбавляють спільноту соціального імунітету супроти таких суспільних хвороб як експансіонізм і тоталітаризм. Замасковані експансіоністські та антидемократичні світогляди і побудовані на їх основі політичні ідеології творять у адресатів пропаганди позитивний образ тих суспільних рухів, жертвами яких потім стають згадані адресати.

Прикладом експансіоністського світогляду є низка напрямів російської філософії, зокрема слов'янофільство, почвеннічство, веховство, євразійство. У кожному з цих напрямів нав'язуються ідеї російської національної винятковості, російської гегемонії серед слов'ян, в Євразії, в усьому світі. Згадані соціально-філософські теорії росіян підштовхують того, хто погодився з такою філософією, до прийняття думки, що Росія призначена керувати світом, оскільки вона і унікальна, і духовно вища від Заходу і всього світу загалом, і в неї така місія, оскільки росіяни богообрані. До XIX ст. ідеологічні концепції в Росії вибудовувалися поза філософським середовищем. Для прикладу,

концепцію «Москва – третій Рим» сформулював релігійний діяч Філофей, концепцію офіційної народності «самодержавство, православ'я, народність» – державний діяч С. Уваров. Фактично першими соціально-філософськими концепціями щодо напрямів розвитку Росії, створеними філософами, були західництво і слов'янофільство. Розгляньмо насамперед слов'янофільство в контексті питання: чи є ця концепція інструментом експансіонізму?

1. Експансіоністська суть російського слов'янофільства

Перш ніж аналізувати праці дослідників у сформульованому напрямку, доцільно зазначити термінологічні аспекти дослідження, зокрема, треба розрізнити два види слов'янофільства: 1) слов'янофільство як напрям суспільної думки тих слов'янських спільнот, які перебували в статусі колонії у складі різних імперій, для прикладу: Російської, Австрійської (а потім Австро-Угорської), Османської – це напрям культурного, політичного об'єднання поневолених слов'янських спільнот з метою їх звільнення та розвитку; 2) російське слов'янофільство, яке (принаймні на етапі свого виникнення) лише за назвою пов'язане зі слов'янством, тоді як за суттю це була ідея обґрунтування цивілізаційної атрибуції – мовляв, росіяни є особливі і ті форми розвитку, які сформувалися за її межами (для прикладу, в Європі), їй не підходять. (Іван Дзюба вбачав у мотивах слов'янофілів цілком утилітарний інтерес – вони боялися повторення європейських революцій в Російській імперії і шукали альтернативні світоглядні орієнтири¹). Об'єктом даного дослідження буде саме російське слов'янофільство.

Насамперед треба зауважити, що славофільські дискусії в російському філософському дискурсі від часу їх виникнення в кінці 30-х років XIX ст. практично постійно продовжуються по сьогоднішній день (дещо менше в кінці XIX ст. і упродовж радянського періоду). Такий висновок можна зробити, ознайомлюючись з філософською продукцією згаданого періоду. Водночас, про це пишуть також російські автори, для прикладу, С. І. Бажов у статті *Сучасне значення суперечки західників і слов'янофілів* (Вісник слов'янських культур, 2009, № 9) зауважив, що полеміка західників і слов'янофілів була актуальною в російській суспільній думці не тільки в минулому, але продовжує займати помітне місце в XXI столітті. На подібні твердження натрапляємо також у працях українських та чужоземних авторів. Зокрема, Н. Ковальчук зазначила, що слов'янська ідея після її

¹ Дзюба І. Шевченко і Хомяков / Іван Дзюба З криниці літ: У 3 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Том II. С. 48–255.

виникнення в ХІХ столітті неодноразово актуалізувалась і в Російській імперії, і в Радянському Союзі, і в Російській Федерації ХХІ століття (переважно під час воєн і політичних криз)². Частина авторів конкретизують призначення слов'янської ідеї в Росії: в ХІХ столітті слов'янська ідея використовувалась як прикриття для російського імперського експансіонізму³; однією з трьох головних ідей, які лежать в основі російської агресії супроти України у війні, розпочатій в 2014 році, є ідея слов'янства⁴.

У літературі, яка стосується слов'янофільства, можна виокремити різні підходи до опису аналізованого явища російської соціальної філософії. Частина дослідників зосереджується на поданні явища слов'янофільства як винятково позитивного явища, свідомо чи несвідомо уникаючи тих аспектів ідей слов'янофілів, які можуть стати підставою для негативних моральних оцінок. Для прикладу, А. Д. Каплін у монографії *Світогляд слов'янофілів. Історія і майбутнє Росії* (Москва, 2008) стверджує, що слов'янофіли сформулювали в своїх працях основи російської ідеології, яка на його думку більш ніж 1000 років є духовним фундаментом Росії. Згідно з ним, слов'янофіли піддали критиці основи західного світорозуміння і виробили вище бачення світу, завдяки чому очолили духовний розвиток людства, а їхні ідеї й понині є вищим інтелектуальним досягненням людського роду. В іншій монографії (*Слов'янофіли, їх сподвижники і послідовники*, Москва, 2011) згаданий автор стверджує, що історичні події підтвердили правоту слов'янофілів у запропонованому ними шляху розвитку для Росії і світу на основі духовних цінностей російської цивілізації, парадигмою якої є православ'я. Згідно з автором, історія покликала Росію (і дала їй право) очолити просвіту всього світу, мовляв, всесвітня задача Росії полягає у звільненні людства від однобокого, хибного розвитку в напрямку, протороному Заходом.

Водночас багато дослідників намагаються об'єктивно підійти до аналізу явища слов'янофільства. Для прикладу, Іван Дзюба продемонстрував, що слов'янофіли шукали альтернативу революційній перспективі в богообраності, месіанстві російського народу, в особливій

² Ковальчук Н. Ідеї російського панславізму в сучасному офіційному дискурсі і пропаганді / Наталія Ковальчук / Проблеми слов'янознавства. – Вип 65. Львів, 2017. С. 193–200.

³ Rojek P. Imperialism and nationalism. The nature of Russian aggression in Ukraine // Studies in East European Thought vol. 74, p. 447–461 (2022).

⁴ Eltchaninoff M. Inside the Mind of Vladimir Putin. C. Hurst & Co. Publishers Ltd. 2017. 195 p.

праведності цього народу (вищій, ніж у решти людства)⁵. Іван Дзюба продемонстрував, що ідея винятковості, вищості російського народу відіграє в Алексея Хомякова неординарну роль – згідно зі згаданим піонером слов'янофільства, в росіян навіть рабство краще, ніж в інших. Як зауважив Іван Дзюба, у Хомякова можна натрапити на безліч прикладів почуття національної винятковості росіян, що проявляється в ідеях російського месіанства, третируванні інших народів та відмові їм в історичному майбутті.

На деякі спостереження щодо почуття російської національної винятковості натрапляємо в публікації Анджея Валіцького⁶. Він, зокрема, відтворив погляди Н. Данілевського, в яких ідеться про особливість росіян і ширше – слов'ян. Згідно зі згаданим російським філософом, Росія повинна відвернутися від Європи, захопити Константинополь, об'єднати під собою всіх слов'ян, «звільнивши» їх таким своєрідним способом. Все це повинно стати підставою для творення людської спільноти нового культурного типу, оскільки слов'янам властива виняткова здатність розуміти інші культури, засвоювати їхні досягнення, тож слов'янський тип є найближчим до досягнення ідеалу «вселюдності».

Окремі міркування щодо ідей російської національної винятковості у слов'янофілів містяться у працях Надії Шип⁷. Зокрема, вона наводить низку прикладів, коли росіяни, витлумачуючи себе як слов'ян, приписують своєму етносу вищі властивості ніж їх мають інші слов'яни – українцям вони відмовляють не тільки в незалежності, але навіть у праві вживати власну мову. Авторка зауважила, що під час вирішення тих чи інших питань, всі слов'янофіли залишалися відданими месіанській ролі росіян у слов'янському світі, а визначальним критерієм, зокрема у ставленні до українців, було намагання зберегти цілісність імперії⁸.

Для обґрунтування робочої дефініції поняття «національна винятковість» треба взяти до уваги, що винятковість може бути і позитивна, і негативна. Хтось може бути винятково розумним, винятково гарним, тоді як хтось інший – винятково нерозумним, винятково негарним. І в першому, і в другому випадку маємо якусь

⁵ Дзюба І. Шевченко і Хомяков / Іван Дзюба З криниці літ: У 3 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Том II. С. 48–255.

⁶ Валіцький А. В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства. Київ: Основи, 1998. 710 с.

⁷ Шип Н. А. Слов'янофільство – духовний феномен XIX століття: погляд з Києва : монографія / Н. А. Шип. – Київ: НБУВ, 2021. – 344 с.

⁸ Шип Н. А. Інтерпретація слов'янофілами польського й українського питань в Російській імперії (друга половина XIX ст.// Рукописна та книжкова спадщина України. Вип 23. Київ, 2019. С.197-215.

особливість. В контексті аналізованої проблеми важлива не просто особливість, а особливість, яка дає підстави для підпорядкування носієм цієї особливості тих, хто її не має. У підсумку ми приходимо до дефініції шовінізму (обґрунтування переваги одного етносу над іншим для обґрунтування права керувати тими іншими етносами).

Розгляньмо насамперед погляди раннях слов'янофілів у контексті аналізованої проблеми. До того, що вже було мовлено про місце ідеї національної винятковості у філософії Хомякова доцільно додати те, що він переконаний у богообраності російського народу, в тому, що цей народ має визначену місію, обумовлену його особливостями, зокрема, соціокультурним і географічним положенням, особливостями культури.

Іван Кіреєвській спрямував свій пошук особливостей росіян у сферу релігії. Порівнюючи умови та чинники формування західної цивілізації та Росії, він навів такі аргументи на користь вищості Росії: західні народи прийняли християнство через вчення Римської церкви, а Росія – через православ'я; богослів'я на Заході набуло рис розумової абстрактності, натомість в православному російському світі – внутрішньої цілісності духу; на Заході, на думку Кіреєвського, державність формується насильницьким завойовництвом, а в Росії – шляхом природного розвитку народного побуту, ґрунтованого на єдиному переконанні; на Заході – розрізненість територій, що спричиняє формування окремих держав, і, відповідно, через це їхню слабкість, а в Росії – згода всієї російської території в нероздільній духовній єдності. (Після таких можна сказати фантазій, як коментар доцільно дати рядки з творів Тараса Шевченка «Од молдаванина до фіна На всіх язиках все мовчить, Бо благоденствує!»).

На близькі до попередніх спекуляції натрапляємо в працях Костянтина Аксакова. В творі *Про внутрішній стан Росії* (1855) він розмірковував про підстави переконань щодо вищості російського народу та його всесвітнє призначення. На думку автора, російський народ є запорукою зовнішньої могутності Росії, йому притаманні братство, общинний побут, єдність, непохитна віра в святість православних переконань, збереження старовини, недовіра до нового (сприймання нового крізь призму самотності).

На ідею вищості росіян натрапляємо також в працях Юрія Самаріна. Зокрема, в статті *Чого ми повинні навчитися?* він зазначив, що в Росії, яка історично призначена до вищості, з-поміж європейських держав нема (у зв'язку з відсутністю тотожних інтересів) друзів.

Перш ніж продовжити огляд праць пізніших прибічників антизахідного напрямку розвитку Росії, доцільно відзначити, що можна натрапити на два підходи в типологізуванні слов'янофілів. Частина

дослідників вважає, що слов'янофілів треба поділити на ранніх та пізніх: пізні – це родичі тих ранніх слов'янофілів (частина яких померла досить рано), які (ці родичі) видавали праці ранніх слов'янофілів і продовжували їх справу. Інша частина дослідників вважає, що до пізніх слов'янофілів доцільно віднести і почвенників А. Грігор'єва, Н. Страхова, Н. Данілевського, К. Леонт'єва, Ф. Достоевського і його брата М. Достоевського. До них відносять також Ф. Тютчева, А. Гільфердінга та інших. Будемо дотримуватися другого підходу, оскільки вони, як і ранні слов'янофіли, були антизахідниками. Розгляньмо їхні погляди в контексті аналізованої проблеми.

Міркуючи про неподібність культур західних європейських народів з російською культурою, протиставляючи культуру Заходу (на прикладі Польщі) російській, Ніколай Страхов зазначив у праці *Фатальне питання*, що польська цивілізація ґрунтується на запозиченнях. На його думку, Польща не змогла сформувати єдиної культури з елементами народного життя, вона оцивілізувала тільки вищий клас суспільства. Європейська цивілізація, яка вибудовується на європейському ґрунті, є сприятливою для європейських народів, але поляки є слов'янською нацією, тому європейський ґрунт був їм чужим, отже, Страхов звинуватив поляків в безпочвеністві: польська культура (вражена внутрішнім безсиллям, безпочвеніством) не може переважати над російською культурою (яка ґрунтується на народному дусі, корінних силах народу, самобутніх первинах та міцній державній організації). Автор виснував (погоджуючись з Данілевським), що Росія приналежна до особливого культурно-історичного типу, до якого європейський шлях розвитку не застосовний, він збіднює самобутність Росії, послаблює її; та закликає повернутися до почвенічества, позбутися «зовнішнього», загальноєвропейського, того, що не має духовних основ в російській культурі, таким чином формуючи міцну російську цивілізацію в тому числі і на найкращих досягненнях європейського просвітництва.

Н. Страхов проаналізував ідею духовної самобутності Росії як запоруки її вищості та місійності стосовно інших народів у праці *Боротьба з Заходом в нашій літературі*, де зазначив, що історія, національні ідеали Росії відрізняються від західної культури, яка своїм впливом може знищити російську національну ідентичність, позбавити росіян вищості над іншими народами та перетворити на клона західної культури (автор навів як приклад, західництво Герцена, яке привело його до повної зневіри в цінностях західної цивілізації та абсолютного нігілізму). Автор переконаний, що передумовою сили та суверенітету російського народу є збереження його національної самобутності

(історії, мови, культури), яка є чинником успіху, сили, вищості Росії (яка через свою вищість є відповідальною перед світом).

Ніколай Данілевській в праці *Росія і Європа* заперечував можливість існування загальнолюдської цивілізації та виокремив два культурно історичні типи – німецько-романський і слов'янський, зауваживши, що основи цивілізації одного типу не співпадають з іншим (головною особливістю слов'янського типу (автор має на увазі російський народ) є миролюбність, природна гуманність, безкорисна політика, а німецько-романського – насилля, нетерпимість. Таке твердження автора суперечить історичним фактам щодо завойовницьких, насильницьких, кривавих війн, які розпочинала Росія). Автор вказав на ворожість та агресивність західної цивілізації (начебто від Росії, за умови прийняття її до Європейського союзу, вимагатимуть зречення своїх прав, інтересів, священних обов'язків; вона (Росія) повинна підпорядкуватись Європі); але Росія занадто могутня і велика нація, здорова, гідна і цілеспрямована, щоб стати лише одним із рівноцінних членів Європейського союзу; її призначення – стати духовним наставником для всіх слов'янських народів, адже, на думку автора, тільки Росія здатна зберегти культурну та цивілізаційну спадщину слов'янства, захистити слов'янську цивілізацію від загальноєвропейського розчинення, від католицького гніту. Отже, головною ідеєю Данілевського є переконання в особливому призначенні Росії, яке полягає в очоленні світового процесу розвитку. Автор покладає на Росію місію центрального руху, який скерує світ до правди, рівності та справедливості. Росія повинна стати захисницею всіх слов'янських народів, адже тільки вона здатна зрозуміти реальні потреби людства. На думку Данілевського, Росія має природну вищість над іншими слов'янськими народами, має стати головним патріархом слов'янства. Данілевській був прихильником ідеї, що Росія є «вищою цивілізацією» у порівнянні з іншими слов'янськими народами. Він вважав, що Росія має великий потенціал для лідерства завдяки своїй унікальності щодо культури (поєднує в собі різні культури, національності та релігії), історії, географічного положення (один із чинників геополітичної ролі Росії в світовій політиці та економіці), численних ресурсів, могутньої армії (міф щодо непереможності російської армії спростовано українськими воїнами).

З огляду на це, Данілевській наполягав на утворенні Всеслов'янського союзу (шляхом об'єднання слов'янських народів навколо Росії) як гаранта рівноваги у світі (суть російської ідеї – це боротьба за всеслов'янський принцип і зміцнення внутрішньослов'янської спільноти). На його думку, Росія, яка засуджує війну і прагне до міжнародної згоди, є надійною запорукою миру і спокою в

слов'янському світі. Покликанням Росії є розширення своїх кордонів (звичайно ж, не задля захоплення територій та ресурсів), а для протистояння західній агресії потужністю слов'янського світу. – Ці ідеї автора якнайкраще продемонстровані в сучасній політиці Росії та Білорусі по відношенню до України.

Данілевській переконаний, що майбутнє – за слов'янською (російською) цивілізацією (вона, мовляв, не агресивна, на відміну від західної; у ній суспільне переважає над індивідуальним, оскільки психологія слов'ян сформувалась під впливом православ'я) задля збереження людства від занепаду. Отже, на думку Данілевського, у перспективі або Росія об'єднає навколо себе слов'янські народи, або – перетвориться на етнографічний матеріал для інших цивілізацій.

Тому єдиним виходом для Росії є виконати своє призначення, місію, визначену етнографічними та історичними умовами – стати противагою до Європи, бути місцем об'єднання слов'янських народів в одній культурній сфері, яка послуговуватиметься однією мовою, російською, адже російська мова має глибокий культурний потенціал, здатна передавати глибинні душевні риси слов'янських народів, може виражати філософські та релігійні ідеї, передає найглибші емоції та думки, є інструментом вираження духовності та ідентичності нації, є засобом взаємного розуміння між різними народами. Окрім цього, Данілевській переконаний, що призначенням Росії є також зберігати у світі мир і спокій (як бачимо, Росія не виправдала сподівання автора, розв'язавши у світі в ХХІ столітті третю світову війну на теренах України). Автор зазначає, що для здійснення такого призначення, Росії потрібно об'єднати навколо себе народи, які можуть бути, всупереч своєї волі, ворогами Росії. Данілевській, проголошуючи збереження слов'янськими народами своєї культурної самобутності та ідентичності, закликає до єдності слов'янських народів під проводом Росії, що суперечить принципам самовизначення національностей. Але він стверджує, що Росії пощастило, бо вона, підсилюючи себе, не підкорюватиме, не поневолюватиме сусідні народи, а навпаки, визволятиме їх (чим і зайнялась Росія, починаючи з 2014 року в Україні, і посилила «визволення» з 24 лютого 2022 року, розпочавши широкомасштабне вторгнення на територію суверенної України). Данілевській називає це дивовижним співпадінням моральних прагнень («визволення» суверенних сусідів) з політичною вигодою Росії, це – не випадок, а результат керівництва благого вищого розуму, тобто згідно з законом Божим, служіння Росії полягає в захисті слов'янського світу.

Місією Росії є збереження національної самобутності (її місією є велич і досконалість православної віри і культури), щоб стати об'єктом

наслідування для інших народів, менших братів-слов'ян, за яких Росія відповідальна (вона не може дозволити чинення впливу західної цивілізацією на слов'янські народи). Причому автор констатує, що виконання такого призначення Росії супроводжується (історично) кров'ю і сльозами, але це виправдано, заради вищої мети! Росія ж ніколи не збудує державну споруду (слов'янство) на кістках зневаженого народу (можемо вивірити такі принципи Росії в сьогоденні, наприклад, знищеного, замордованого Маріуполя та інших, стертих з лица Землі, міст України в ході російсько-української війни). Росія, на думку Данілевського, яка не виконає такого свого призначення, не здійснить насильницьку асиміляцію народів, втратить сенс свого буття, свою ідею, перетвориться в історичний мотлох.

На ідеї національної винятковості натрапляємо також у працях О. Гільфердінга, автора збірки *Росія і слов'янство*, де, вказуючи на спільність культури, історії та інтересів слов'янських народів, він висловив сподівання щодо об'єднання народів (грунтованого на принципах взаємної підтримки та співпраці на рівних засадах) задля вивищення статусу слов'янських народів у світі. І саме Росія, як опора слов'янської ідеї, (через те, що поєднує в собі найбільшу кількість людей, з-посеред інших слов'янських народів повинна мати особливу місію. Росії, на відміну від інших слов'янських народів, вдалось зберегти чистоту національного складу, тому вона претендує на очолювання слов'янського об'єднання; вона має найбільший національний, історичний, культурний досвід, охоплює найбільшу територію, є найбагатшою та найважливішою країною на земній кулі, автор її називає майбутнім світовим океаном) здатна, за переконанням автора, виконати своє призначення щодо захисту інтересів народів (менших братів-слов'ян), підтримання їхньої національної свободи. (З досвіду сучасних подій російсько-української війни, Росія, прагнучи стати сильною імперією, насаджує свою культуру та мову, примушує викрадених українських дітей, полонених українських військових багаторазово співати гімн Росії, вивчати російські культурні традиції, розмовляти російською мовою). Але автор зазначив, що слов'янські народи (попри збереження своєї незалежності в об'єднанні слов'янських народів) повинні готуватись до певних поступок своїми територіями заради миру. На думку Гільфердінга, об'єднання слов'янських народів слугуватиме збереженню культурної спадщини слов'янських народів, створенню спільної цивілізаційної спадщини, зміцненню політичної та економічної позиції в світі та, найголовніше, як наслідок, потужному протистоянню західним державам. Автор у ролі головної сили слов'янства, національного та релігійного гегемона бачить Росію, яку, на його думку,

сама історія визначила за проводиря слов'янського світу, охоронця його інтересів; Росія призначена історією до розбудови російського світового порядку шляхом русифікації об'єднаних народів (русифікована Росія, за задумом автора, має стати непереможною). Росія повинна розширити свої кордони, поглинаючи сусідські території, вийшовши за свої державні кордони; вона покликана історією виконати місію військово-політичного центру (автор виправдовує такі дії Росії включно силою зброї, проти згоди, задля формування впливу на територію слов'янського світу). Автор переконаний, що таке насильницьке об'єднання є запорукою свободи, національного самозбереження та матеріального благополуччя поглинених (окупованих, захоплених) народів, що абсолютно суперечить результатам російсько-української війни, яка, за переконанням Росії, є визвольною, російські окупаційні війська начебто визволяють український народ (а насправді, викрадають наших дітей, руйнують наші домівки, винищують всіх і все, що є українським!). Відтак автор виправдовує поширення російської національної ідеї («русского міра», його вищої духовності, який покликаний зміцнювати світогляд російської нації, даючи їй енергію для завойовницьких дій, вбивств, безчинств, щоб при цьому почувати себе правими, «на боці світла») аж до світового лідерства задля формування могутнього блоку, який би став фактором світової політики, духовним центром європейської цивілізації, який навчав би світ відповідальності, духовного піднесення, доводив би світове населення до усвідомлення суті буття (бо, володіючи всім цим, можна впливати на долю людства) – в усьому цьому призначення Росії, тільки вона може, на відміну від інших націй, забезпечити щастя та процвітання слов'янським народам (принісши, насправді, в Україну смерть, біль, горе, руйнування). В іншому випадку, на думку Гільфердінга, Росію поглине Захід, вона зникне, розпадеться, втратить свої великі можливості.

На основі цього стислого огляду неважко виснувати, що всі творці і прибічники так званого російського слов'янофільства були шовіністами. Розгляньмо стисло також інші напрями російської соціально-філософської думки того ж призначення.

2. Ідеї російського експансіонізму, російської національної винятковості у філософському навчальному процесі РФ

Розгляньмо передусім російські шовіністичні концепції, після чого можна буде зіставити ці концепції з наповненням навчальних видань з російської філософії і побачити ширший спектр філософських вчень на зразок російського слов'янофільства (таке дослідження виконано

авторкою в раніше оприлюдненій публікації⁹). До ідеологічних концепцій російського шовінізму можна віднести такі:

1. Москва – третій Рим. Концепція, згідно з якою російська культура є особливою. Мовляв її винятковість подібна за своєю суттю до статусу Риму і Константинополя як столиць великих імперій; окрім того, це мало б бути осереддя православного світу після падіння Візантії. Спочатку цей принцип був потрібний для заміни попереднього гасла російської величі («Москва – Другий Київ»), пізніше – для утвердження лідерської позиції серед східнослов'янських князівств-васалів Золотої Орди. Ця концепція мала більший чи менший «попит» від XV до другої половини XVII століття, а в російській літературі й публіцистиці ця ідея актуалізувалась до XIX століття¹⁰.

2. Російський панславизм. Згідно з цією концепцією (яка сформувалась в кінці XVIII – першій половині XIX століть), слов'янські народи повинні об'єднатися політично під керівництвом Росії. Концепція російського панславизму була сформульована наприкінці 1830-х років М. Погодіним. Згідно з ним, слов'яни мають перевагу над іншими народами, а покликанням Російської імперії є роль лідера в православному слов'янському світі (протиставленого ворожому Заходу). Концепцію російського панславизму спорадично популяризували до першої половини XX століття.

3. Слов'янофіли і західники. Ці концепції можна розглядати поруч, оскільки в контексті аналізованої проблеми між ними не було кардинальних відмінностей. Вони (концепції) виникли в 1840–1850-х роках як протиставлені одна одній. Прибічникам руху Росії за зразками західної культури протистояли прибічники руху Росії, як представника східної, тобто слов'янської культури, а зразки цього особливого руху мала творити Росія (православ'я як основа духовності; сільська община і артіль як зразки для справедливих суспільних відносин). Слов'янофільство асоціюють з формулою С. Уварова «самодержавіє,

⁹ Хамар У. В. Ідеї національної винятковості в російській філософській освіті. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2022. №39. С. 83–88.

¹⁰ Єршова Л. М. Витоки великороського шовінізму. Вісник НАПН України : наук.-аналіт. доп. і матер. 2022. № 4 (1). С. 1–13. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4132>; Козиряцька С. А. Дискурсні практики медіа-сфери Росії: синтез двох ідеологій чи розмивання орієнтирів // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 42. С. 239–244.

православ'є, народність». Як слов'янофіли, так і західники відстоювали особливу роль Росії в слов'янському світі¹¹.

4. Месіанство. Концепція, згідно з якою, до росіян треба ставитись з повагою, пієтетом, підтримуючи всі їхні діяння, оскільки росіяни призначені до порятунку світу. Цей порятунок полягає у прилученні світу до «справжньої» духовності, заради чого росіяни змушені нести важку ношу цивілізаторів, зазнавати страждань (В. Соловйов, А. Хомяков, А. Луначарський)¹².

5. Веховство. Концепція початку ХХ ст., згідно з якою на Заході утвердились хибні цінності, тоді як справжні цінності можуть бути досягнуті лише на основі православного християнства. Майбутнє Росії, згідно з прихильниками концепції веховства, мало бути великодержавним, і для такого майбутнього вони намагались створити ідеологію (Н. Бердяєв, С. Булгаков, П. Струве, С. Франк).

6. Євразійство. Концепція, згідно з якою Росії треба інтегруватись не з Заходом, а з центральноазіатськими країнами, спадкоємцями імперії Чингізхана (євразійство виникло на початку ХХ століття і залишається актуальним в першій чвертині ХХІ століття). В цій інтеграції саме Росії, згідно з прибічниками аналізованої концепції, належить особлива роль – велика частина Євразії повинна бути об'єднана під російською владою (підставою для цього повинна бути так звана «історико-культурна спільність» поєднаних Росією народів).

7. Націонал-більшовизм. Концепція (виникла в 1920 році), згідно з якою (оскільки більшовики перемогли в Революції 1917 року) Російська імперія повинна бути відновлена на засадах більшовизму.

8. Російський світ («русскій мір»). Компілятивна російська шовіністична концепція, згідно з якою об'єктом експансії може стати будь-яка країна, в якій є російськомовні громадяни. В початковому варіанті її створення А. Дугініним йшлося про заснування російського цивілізаційного простору на засадах православ'я, російської культури (насамперед мови) і тоталітаризму, прихованого під назвою «спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток».

Після огляду поширених концепцій російської винятковості розгляньмо чи міститься подібна проблематика у навчальних виданнях з російської філософії та історії російської філософії. Це дасть змогу

¹¹ Кіхно О. Слов'янофільство. Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 588.

¹² Єршова Л. М. Витоки великороського шовінізму. Вісник НАПН України : наук.-аналіт. доп. і матер. 2022. № 4 (1). С. 1–13. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4132>.

з'ясувати інформацію про концепції російської винятковості з інформацією щодо аналогічної інформації у філософських навчальних виданнях з російської філософії.

Унаслідок виконаного огляду навчальних видань з історії російської філософії з'ясовано, що зміст матеріалу і спосіб його подання у різних працях є подібним, тож подамо детальніші зразки такого викладу зберігаючи певною мірою стиль подання інформації в аналізованих підручниках.

В навчальному посібнику *Історія російської філософії*, виданому в Москві у 1998 році за редакцією доктора філософських наук М. М. Громова, з-поміж інших викладено доктрину російської філософії історії XVI ст. «Москва – Третій Рим» (ця концепція є також інтерпретованою в навчальному посібнику *Російська філософія історії. Курс лекцій*, виданому для студентів університетів гуманітарного профілю, підручнику *Історія російської філософії*, виданому в 2016 році за редакцією М. Л. Масліна і як ідеологема месіанізму, і як великодержавна доктрина щодо всемогутності російського царизму). Її виклав в *Посланні диякону Місюрю Мунехіну* старець Філофей (згідно з його концепцією, східнохристиянські країни та народи потрібно було перемістити в Московське царство, політичний і духовний центр, оплот православ'я, оскільки «обидва Рими впали»: Філофей заперечував претендування латинян на непорушність вселенської влади Риму, а загибель Візантії пояснював відступництвом греків; стверджував про єдиного царя для християн, хранителя божих престолів та святої вселенської апостольської церкви, яка виникла в російському царстві, на місці зниклих римської та константинопольської церков до кінця світу). У зазначених підручниках ця концепція подана як така, що сприяла утвердженню рівноправності Росії з європейськими державами, а Філофей так висловив ідею богообраності російського народу, на який зійшла Божя Благодать, та месіанської ролі збиральниці земель – Москви, яка постала захисницею всіх православних народів, перейнявши цю місію від Константинополя (відповідно цар став «вседержителем», який був відповідальним лише перед Богом та ні з ким не ділив владу). Схвально відгукуючись щодо доктрини Філофея (яка вплинула на розвиток державних форм російського самодержавства та, згідно з якою, Росії відведено роль берегині єдиної істинної християнської православної віри, православ'я оголошено російським, а російську державу – вселенським царством), в підручниках її трактують як початок зародження національно-державної самосвідомості та наводять на підсилення такої позиції думку М. Бердяєва про те, що російське релігійне покликання пов'язане з величиною російської держави

та винятковою роллю російського царя; таким чином провіденціалістська ідея переросла в аргумент на користь імперської ідеології. В підручнику *Історія російської філософії* (2012 року за редакцією О. Ф. Замалеєва) концепція «Москва – третій Рим» пов'язується зі становленням компоненти російської свідомості – ідеологеми «Свята Русь».

У вище згаданому курсі лекцій з *Російської філософії історії*, в підручнику автора О. І. Виноградова *Історія російської філософії історії* (2020 року) та інших навчальних виданнях з'ясовано позицію провіденціаліста П. Я. Чаадаєва щодо покликання Росії, сформовану на ґрунті месіанської ідеологеми Філофея про особливу роль Росії між Сходом і Заходом. На думку мислителя, місією Росії є вирішення всіх суперечок, які виникли в Європі, адже вона (Росія) домінує над Заходом через необтяженість прив'язаністю, пристрастями та інтересами Європи. Чаадаєв зазначив, що необхідною умовою виконання народом свого призначення (а згідно з Чаадаєвим кожен народ є призначений Богом до свого внеску у спільну справу на благо людства) є усвідомлення народом своєї провіденції, і, власне, мислителі повинні збуджувати народ до активності у цьому світовому процесі. Оновлене месіанство було переконане у тому, що ХІХ століття належало Росії. Виклик, виголошений їй Чаадаєвим, «проріс» в «російській ідеї» (в множині рис національної самосвідомості щодо ролі Росії у світовій історії), концептуальне оформлення якої відбулося в процесі полеміки слов'янофілів і західників. Авторка навчального посібника з *Російської філософії* (2005 року) Л. Я. Курочкіна у своєму викладі цієї теми відійшла від традиційного представлення слов'янофілів опозиціонерами до західників, вказуючи на їхні суперечки щодо однієї і тієї ж проблеми: вони були опозиційними до російської самодержавної політики. Окрім цього, авторка вказала на розбіжності у розумінні слов'янофілами (світогляд яких визначений релігійними поглядами, які ідеалізували російський національний характер, цінували особливості російської культури) та західниками ролі західноєвропейського просвітництва, науки. Слов'янофіли як прихильники науки, просвітництва заперечували переймання досвіду західноєвропейських взірців і виступали за «народну науку» (наголошуючи, що західній культурі не вистачає тих засад, якими багата російська культура, слов'янофіли критикують міщанство, католицизм і протестантство Заходу; вони вважали, що перед Росією велике завдання – вказати людству дорогу до істинного братства і свободи в єднанні, соборності; покликання Росії оздоровити Західну Європу духом православ'я і російських ідеалів), і, відповідно, за національний фактор в історії. Західники, заперечуючи

існування «народної науки» виступали за першість загальнолюдського початку, за європейських росіян. В *Історії російської філософії* за редакцією М. М. Громова зазначено ще й те, що як слов'янофіли, так і західники визнавали факт особливості російської історії (автори В. І. Шишкіна та Г. М. Пуриничова в підручнику *Історія російської філософії (XI – поч. XX ст.)*) дійшли до висновку, що слов'янофільське розуміння «особливого характеру» російського історичного розвитку є визнанням переваги Росії над Заходом), а В. Соловйов вказував ще й на розуміння західниками того, що коли йдеться про культурну перевагу, духовне домінування, то здобування їх можливе лише за умови клопіткої праці, ґрунтованої на вироблених Заходом умов людської культури.

Ідеї філософії всеєдності В. Соловйова роз'яснено в підручниках *Історія російської філософії* за редакцією М. М. Громова і М. Л. Масліна, *Історія російської філософії історії* О. І. Виноградова, *Історія російської філософії* Б. В. Яковенка (2003 року) та інших як цілісну філософську систему, ґрунтовану на принципах мирного співіснування народів (кожен з яких виконував своє призначення), що сприяло моральному упорядкуванню людства; створенню збірного образу Боголюдства, зберігши при цьому національні особливості кожного народу (на противагу слов'янофілам, які відстоювали національну винятковість російського народу). Істинне єдине Соловйов розумів як об'єднання одиничного, розрізненого у збірне, без шкоди одиничному, зберігаючи його особливості та підсилюючи це одиничне (за рахунок можливості безпечної самореалізації в лоні єдиного).

В навчальних посібниках *Історія російської філософії* за редакцією М. М. Громова, М. Л. Масліна в концепції євразійства задекларовано щодо місця Росії та народів, які її населяють, в історії людства, про особливу місію Росії, спричинену її місцезнаходженням (всі, хто населяють Росію, не є європейцями і не є азіатами, тому концепція передбачила для них назву – євразійці). Культурна єдність євразійців спричинена географічною та етнографічною цілісністю, названа Євразією (народи і люди, які населяють цей світ, здатні до взаєморозуміння та братнього співжиття, що є складним до реалізації по відношенню до народів Європи та Азії). Євразійці, на відміну від слов'янофілів, вважали, що російська нація не може містити тільки слов'янський етнос (важливу роль в утворенні російської нації відіграли тюркські та угро-фінські племена). Князь Сергій Трубецкой писав, що держава, яка була Російською імперією, а згодом – СРСР, була багатонародною нацією, яка володіла своїм націоналізмом. Євразійці декларували щодо своєї культури «серединну» позицію (не європейська, ні одна з азіатських, ні сукупність тієї та іншої). Євразійці не хотіли

сприймати Росію як культурну провінцію Європи, бо європейську цивілізацію не сприймали як загальнолюдську культуру, приписували їй руйнування. Специфіка євразійської культури дозволяла їй за різних історичних обставин орієнтуватися на Захід чи Схід. Акцентування на ролі азійського елементу в культурно-історичному розвитку спричиняло шокуючий для суспільства висновок: без татарщини не було б Росії! Євразійці оголосили православ'я істинною вселенською релігією (все, що поза – ересь чи розкол).

Панславизм викладений у підручнику *Історія російської філософії* за редакцією Замалєєва (2012). Покликаючись на Гегелівську філософську систему, Фонвізін висуває щодо історичного покликання Росії (як і всіх історичних народів-представників світової ідеї) колись зі своїх рідних стихій розвинути нову світову ідею. Незважаючи на те, що Росія поглинула багато чужорідного, все ж головні її риси – слов'янські. Бог дозволив розповсюдитися Росії територіально на великі простори і неодмінно вона повинна поглинути слов'янські розрізнені племена в свою політичну сферу (внаслідок дії загального природного закону, згідно з яким, мале завжди скеровується до великого, яке його притягує до себе).

На підставі зіставлення матеріалу з навчальних видань з російської філософії з концепціями російської винятковості можна висувати, що концепції російської винятковості становлять значну частину згаданих видань. У викладі матеріалу відсутній осуд ідей національної винятковості, натомість містяться формулювання з позитивною конотацією щодо цих концепцій, таких як «утвердження рівноправності Росії», «богообраність російського народу», «Росії відведено роль берегині єдино істинної християнської православної віри», «пов'язане з величчю російської держави та винятковою роллю російського царя», «місією Росії є вирішення всіх суперечок, які виникли в Європі, адже вона (Росія) домінує над Заходом», «перед Росією велике завдання – вказати людству дорогу до істинного братства і свободи», «Бог дозволив розповсюдитися Росії територіально на великі простори і неодмінно вона повинна поглинути слов'янські розрізнені племена в свою політичну сферу» та дуже багато подібних інших формулювань. Позитивні конотації під час опису концепції у поєднанні з відсутністю критики аморальності цих концепцій створює в читачів (студентів Російської Федерації) позитивне ставлення до них.

В Росії ці ідеї творять шовінізм в середовищі людей з вищою освітою, а через них транслюються на всю решта частину суспільства. Поза межами Росії такі концепції змушують читачів приймати російський шовінізм як щось нормальне, тобто таке, що замість бути об'єктом критики, повинно сприйматися як вища мудрість.

ВИСНОВКИ

Немало філософів поза межами Росії шукають якусь глибоку приховану мудрість в російській філософії. Якщо йдеться про онтологію чи гносеологію, то в російській філософії як і в філософії інших етносів можна знайти різні цікаві системи, підходи, аргументи та інше. Однак, коли йдеться про соціальну філософію, то це сфера маніпулятивної інформації, яка утверджує цінності російського експансіонізму. Кожному, хто взаємодіє з росіянами треба глибоко розуміти і їхню ментальність, і особливості їхнього світогляду, щоб у підсумку такої взаємодії не виявитися ошуканим. Водночас історія людства наповнена прикладами подібних світоглядів. Здатність виявляти агресивну суть світогляду за його, на позір, культурним фасадом, життєво важлива кожній людині і спільноті. Зважаючи на це, доцільно, щоб в курсах з філософії, історії філософії, які вивчають у вищій школі, студентів ознайомлювали з подібними світоглядами не фактологічно, а критично, висвітлюючи антигуманне їх (світоглядів) призначення. Важливо, щоб подібний соціальний імунітет супроти загроз експансіонізму та тоталітаризму отримували не тільки слухачі вищої школи, але всі громадяни, тож основи подібних знань доцільно давати в старших класах школи. Від цього залежить доля демократії і потенційних жертв агресорів.

АНОТАЦІЯ

Об'єктом дослідження є російські соціально-філософські концепції щодо напрямів розвитку Росії та російських цінностей. Згадані концепції проаналізовано в контексті питання: чи містять аналізовані соціально-філософські концепції ідеї російської національної винятковості, російського шовінізму. Детальніше проаналізовано концепцію російського слов'янофільства. Показано, що всі представники російського слов'янофільства відстоювали ідею російської національної винятковості, російського месіанізму, права і призначення Росії на особливе, провідне, керуюче місце серед інших країн. Сформульовано рекомендації щодо змісту курсів філософії та історії філософії у вищій школі. Важливим компонентом таких згаданих курсів повинно бути критичне висвітлення світоглядів, ідеї яких є загрозою демократії та миру. Запропоновано подавати основи таких знань також в середній школі: загрозам демократії та миру повинна протистояти не тільки частка людей, яка має вищу освіту.

Література

1. Eltchaninoff M. Inside the Mind of Vladimir Putin. C. Hurst & Co. Publishers Ltd. 2017. 195 p.
2. Rojek P. Imperialism and nationalism. The nature of Russian aggression in Ukraine // *Studies in East European Thought* vol. 74, p. 447–461 (2022)
3. Валицький А. В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства. Київ: Основи, 1998. 710 с.
4. Дзюба І. Шевченко і Хомяков / Іван Дзюба З криниці літ: У 3 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Том II. С. 48–255.
5. Єршова Л. М. Витоки великороського шовінізму. *Вісник НАПН України : наук.-аналіт. доп. і матер.* 2022. № 4 (1). С. 1–13. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4132>.
6. Кіхно О. Слов'янофільство. Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 588.
7. Ковальчук Н. Ідеї російського панславізму в сучасному офіційному дискурсі і пропаганді / Наталія Ковальчук / Проблеми слов'язнавства. – Вип 65. Львів, 2017. С. 193–200.
8. Козиряцька С. А. Дискурсні практики медіа-сфери Росії: синтез двох ідеологій чи розмивання орієнтирів // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський* : Аксіома, 2016. Вип. 42. С. 239–244.
9. Хамар У. В. Ідеї національної винятковості в російській філософській освіті. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2022. № 39. С. 83–88.
10. Шип Н. А. Інтерпретація слов'янофілами польського й українського питань в Російській імперії (друга половина XIX ст.// *Рукописна та книжкова спадщина України.* Вип 23. Київ, 2019. С.197-215.
11. Шип Н. А. Слов'янофільство – духовний феномен XIX століття: погляд з Києва : монографія / Н. А. Шип. – Київ: НБУВ, 2021. – 344 с.

Information about the author:

Khamar Uliana Viktorivna,

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the Department of History of Philosophy

Lviv Ivan Franko National University

1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine